

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.115

Н. В. Агафонова

Голова підкомітету з питань конституційного законодавства
та конституційного судочинства Комітету Верховної Ради України
з питань правової політики та правосуддя,
народний депутат України

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ

© Агафонова Н. В., 2016

Розглянуто питання методології дослідження феномену конституційної реформи. Проаналізовано можливості використання діалектичного, аксіологічного і діяльнісного підходів у дослідженні конституційної реформи. Акцентовано на важливості використання історичного (історико-правового) методу та цінності системного, структурно-функціонального, юридико-догматичного, порівняльно-правового методів пізнання конституційної реформи. Доведено раціональність використання комплексного підходу до вивчення феномену конституційної реформи.

Ключові слова: конституція, конституційна реформа, методологія, методологія науки конституційного права, методологія дослідження конституційної реформи.

Н. В. Агафонова

ВОПРОСЫ МЕТОДОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ФЕНОМЕНА КОНСТИТУЦИОННОЙ РЕФОРМЫ

В статье рассмотрены вопросы методологии исследования феномена конституционной реформы. Проанализированы возможности использования диалектического, аксиологического и деятельностного подходов в исследовании конституционной реформы. Акцентируется на важности использования исторического (историко-правового) метода и ценности системного, структурно-функционального, юридико-догматического, сравнительно-правового методов познания конституционной реформы. Доказано рациональность использования комплексного подхода к изучению феномена конституционной реформы.

Ключевые слова: конституция, конституционная реформа, методология, методология науки конституционного права, методология исследования конституционной реформы.

N. V. Agafonova

THE QUESTION OF RESEARCH METHODOLOGY PHENOMENON CONSTITUTIONAL REFORM

The questions of research methodology phenomenon constitutional reform. The possibilities of use of dialectic, axiological and activity approaches in the study of constitutional reform. The attention to the importance of using historical (historical and legal) method and the value of systematic, structural and functional, legal-dogmatic, comparative legal methods

of knowledge of constitutional reform. We prove the rationality of the use of an integrated approach to the study of the phenomenon of constitutional reform.

Key words: constitution, constitutional reform, methodology, methodology of science of constitutional law, research methodology constitutional reform.

Постановка проблеми. Суперечлива практика реалізації ідеї конституційної реформи з часу проголошення незалежності України вкотре доводить необхідність посилення наукового забезпечення конституційних перетворень. Це, своєю чергою, потребує ґрунтовних наукових розробок теорії конституційної реформи. Сьогодні в науці конституційного права України формується самостійний науковий напрям дослідження проблем конституційно-правової реформи [1, с. 203]. Тож першочергового значення набувають питання методології дослідження конституційної реформи як конституційно-правового явища.

Загальновідомо, що плідність наукового пізнання, ступінь його проникнення у сутність досліджуваних явищ і процесів значною мірою залежить від вибраної дослідником методології.

Методологія (гр. *metodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – вчення про наукові методи пізнання явищ, про систему наукових принципів, на основі яких будується дослідження.

Методологія визначає шлях досягнення науково-дослідної мети, способи здобуття наукових знань. Узагальнено методологія дослідження в науковій літературі визначається як концептуальний виклад мети дослідження, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища [2].

Стан дослідження. Поєднання світового досвіду з національною специфікою державної влади під час становлення громадянського суспільства в Україні, проблеми взаємодії держави з інституціями громадянського суспільства висвітлюються у працях таких вітчизняних дослідників, як С. Гусарева, А. Колодія, І. Жаровської, С. Сливки, та ін. Незважаючи на велику увагу вчених до проблем державної влади, питання конституційної реформи потребує комплексного ґрунтовного аналізу. Тому **метою цієї статті** є аналіз питання методології дослідження феномену конституційної реформи.

Виклад основних положень. Ключовим методологічним орієнтиром будь-якого дослідження вважається його предмет, що є певною складовою об'єкта дослідження, який і визначає дослідницькі методи і правила їх застосування.

У сучасному правовому полі конституційна реформа має конституційно-правове підґрунтя, що складають норми низки статей Конституції України, насамперед розділ XIII, Регламенту Верховної Ради України, Закону України “Про всеукраїнський референдум” та ін. Теперішній етап конституційної реформи на нормативному рівні визначений у Стратегії сталого розвитку “Україна – 2020” [3]. Перспективи конституційної реформи окреслено у Плані законодавчого забезпечення реформ в Україні, схваленому Постановою Верховної Ради України № 509-VIII від 4.06.2015 р. [4]. Зазначений документ передбачає здійснення конституційної реформи, що передбачає розвиток парламентаризму, удосконалення виборчого законодавства, реформу Кабінету Міністрів України і системи центральних органів виконавчої влади та державного управління загалом, а також здійснення реформ судової системи і правоохоронних органів; реформи адміністративно-територіального устрою й місцевого самоврядування. Динаміка конституційної реформи забезпечується роботою Конституційної комісії, створеної відповідно до Указу Президента України № 119/2015 від 03.03.2015 р. [5].

Зазначене свідчить, що конституційна реформа є реальним конституційно-правовим явищем. Його вивчення потребує використання засобів, що застосовуються для дослідження державно-правової, конституційно-правової матерії. Враховуючи особливість об'єкта реформування, його цінність та важливість для розвитку суспільства, а також складність і багатоаспектність самого процесу реформування навряд чи можливо глибоко і всебічно пізнати за допомогою якогось одного підходу чи методу.

У науковій літературі відзначається складність і різнофакторність методологічного інструментарію конституційних реформ, що зумовлюється характером конституційних процесів [6].

Складність формування методології дослідження відповідного явища, зумовлена тим, що його конституційно-правові властивості мають у своїй основі та безпосередньо пов'язані зі соціальними та політичними властивостями. У цьому плані дослідження конституційної реформи потребує як використання методів філософії, політології, соціології, теорії державного управління, так і філософії права, політології права, соціології права тощо.

Треба зазначити, що розширення методологічного інструментарію наукових досліджень — це одна з тенденцій сучасного етапу розвитку науки конституційного права [7, с. 26], тенденцій позитивних і абсолютно обумовлених її завданнями. Загалом сучасна наука конституційного права визнає методологічний плюралізм, як комплексний підхід до дослідження конституційно-правових явищ. Відповідно, сучасна наукова методологія конституційного права вимагає залучення методів, що використовуються в інших науках — соціології, політології, психології, статистиці, кібернетиці, теорії управління, синергетиці тощо [1, с. 184].

Конституційна реформа як складне соціальне політико-правове явище потребує застосування комплексного підходу для її дослідження, пізнання сутності, визначення поняття, змісту, напрямів тощо.

Вирішальне значення для методології дослідження конституційної реформи має загальний діалектичний підхід. Діалектика дає змогу пізнати найзагальніші закони розвитку суспільства. Діалектичний підхід до вивчення суспільства потребує розглядати його в русі. Тут постає питання про роль права, роль конституції у житті суспільства. Чи є конституція реальною? Чи забезпечує Конституція розвиток суспільства? Чи наявна потреба проведення конституційної реформи?

Діалектика характеризує розвиток або зміни суспільства під впливом ідей боротьби і співпраці протилежних або різних класів, станів, груп, особистостей. Залежно від характеру їхньої взаємодії в теорії і на практиці виділяють еволюційну і революційну діалектику. Перша ґрунтується на поступовому розвитку суспільства через реформи. Друга наполягає на необхідності насильства, замість примирення протилежних класів або груп. Існують проміжні типи соціальної диференціації, які об'єднують революційні та реформаторські засоби удосконалення суспільства, домінують серед яких у сучасному світі стає соціальна диференціація реформаторського типу [8, с. 184]. Така соціальна діалектика відображається у конституційному розвитку та характері конституційних реформ у різних державах на різних історичних етапах їхнього розвитку.

Діалектичний підхід дає змогу пізнати загальні закони соціальної діалектики, зрозуміти глибинні причини реформаційних процесів, закони їхнього розвитку. Діалектичний підхід сприяє розкриттю природи конституційної реформи як складного соціального явища в його динаміці та у зв'язку з політичною і правовою реформами в державі. Використання таких парних категорій діалектики як форма і зміст, причина і наслідки дає можливість усебічно вивчити предмет, розкрити соціальні та політико-правові суперечності – чинники конституційних перетворень.

Закон поступового переходу кількості в якість потребує виокремлювати у політичній і правовій системах елементи старої та нової якості та визначити потребу конституційних реформ. Закон діалектики про стрибкоподібний розвиток дає змогу визначити, які зміни у політичній і правовій системі мають відбутися, щоб кількість переросла в якість, щоб відбувся стрибок у розвитку держави і суспільства та дає можливість зрозуміти закономірності конституційних реформ, спрогнозувати їхній розвиток, зрозуміти причини відсутності успішного розвитку реформ.

Діалектичний метод наукового пізнання є загальний і універсальним методом формування правових понять. Він передбачає необхідні та важливі етапи сходження від абстрактного до конкретного, та від конкретного до абстрактного. Застосування методу сходження від абстрактного до конкретного особливо актуально в період розвитку і становлення правових наукових теорій і концепцій [9, с. 52]. Цей метод є важливим та необхідним для розвитку загальної теорії конституційної реформи, формулювання основних понять та може бути корисним для розроблення концепції конституційної реформи.

Серед спеціальних методів, що використовує наука конституційного права важливе значення для дослідження конституційної реформи має історичний (історико-правовий) метод.

Історичний метод, метод історизму є загалом затребуваним у дослідженні конституційно-правових явищ. Він ґрунтується на визнанні причиново-наслідкових зв'язків у історичному розвитку конституційних правовідносин та інститутів конституційного права. Історичний метод є обов'язковим для пізнання феномену конституційної реформи. В юридичній літературі слушно зазначено, що сучасні теоретичні та практичні проблеми загальної теорії конституційного права, проблеми конституціоналізму, конституційної реформи в усіх її напрямках (парламентська, адміністративна, судово-правова і муніципальна реформи) потребують від науковців належного методологічного забезпечення, яке неможливе без історичного підходу до вирішення поставлених завдань [1, с. 185].

Використання історичного методу дає змогу підкреслити певні особливості конституційних реформ внутрішньодержавного (національного) характеру, створює базу для історичної систематизації і застерігає від можливих помилок застосування теорій, концепцій, програм, доктрин тощо [10, с. 9]. Цей метод дає змогу пізнати особливості становлення вітчизняного конституціоналізму, що має значення не лише для науки конституційного права, але й для конституційної практики.

У силу специфіки об'єкта реформування – конституції, конституційна реформа безпосередньо пов'язана з конституційним правом. Суспільні відносини, пов'язані із трансформацією конституційно-правової матерії, хоча і не визначені буквально та належать до предмета регулювання конституційного права. Зауважимо, що незважаючи на невирішеність у сучасній науці конституційного права проблеми визначення предмета галузі конституційного права, більшість вчених визнають, що до нього належать найважливіші суспільні відносини.

Важливість суспільних відносин, які зараховують до предмета конституційного права, визначаються не часом та місцем їхнього виникнення, існування та припинення, а насамперед визнанням тих чи інших політичних, економічних, соціальних, культурних (духовних, ідеологічних) явищ національними цінностями, пріоритетами, проблемами, загрозами у сфері народного та державного суверенітету, форм безпосередньої демократії, прав і свобод людини і громадянина, основних принципів і порядку організації та діяльності органів державної влади, основ місцевого самоврядування тощо [1, с. 29].

Конституція вважається однією з найшанованіших суспільних цінностей сучасності. Вона є серцевиною конституційного права, тому питання можливих змін до основного закону не можуть перебувати поза предметом відповідної галузі.

У цьому зв'язку уявляється виправданим у дослідженні конституційної реформи застосування аксіологічного підходу, що має сенс з огляду на цінність самої конституції та значення охоронюваних, забезпечуваних нею цінностей, які не можуть бути втрачені чи применшені в процесі та внаслідок конституційних перетворень. А загальна мета всіх конституційних трансформацій полягає у створенні додаткових гарантій забезпечення конституційних цінностей.

Загалом конституційні реформи можна розглядати як об'єктивний процес, який пов'язаний потребами розвитку суспільства, прагненнями досягти певних ідеалів: справедливості, рівності, свободи, гуманізму, ідеальної мети. У преамбулі Конституції України мета суспільства визначена крізь призму прагнення розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу. Адже саме така державна організація спроможна дбати про забезпечення прав і свобод людини та досягнення суспільних ідеалів. Конституція відтворює відповідну програму розвитку суспільства і держави та визначає засоби її досягнення. Невідповідність або неефективність таких засобів зумовлює потребу їхнього удосконалення.

Як складне, багатоаспектне соціальне, політичне, правове явище конституційна реформа знаходить вираження у багатьох суспільних відносинах, що регулюються конституційним правом. Насамперед – це відносини, пов'язані із здійснення політичної волі та законних інтересів народу і держави поза чим неможлива реалізація конституційної реформи. Складність конституційної реформи зумовлює і розгалуженість відповідних правових норм по різних підгалузях та інститутах конституційного права, зокрема парламентського права, конституційного процесу, інститутів всеукраїнського референдуму, охорони конституції, конституційної юстиції та ін.

Зазначене викликає необхідність використання юридико-догматичного методу. Юридико-догматичний метод має важливе значення з огляду на необхідність дослідження чинного законодавства України, що визначає юридичну конструкцію конституційного процесу, що передбачає легалізацію ініціативи внесення змін до конституції, правотворчі, експертні, законотворчі, законодавчі, референдні тощо процедури. Юридико-догматичний метод необхідний і для вивчення конкретних законопроектних ініціатив під кутом зору їх відповідності чи несуперечності засадничим нормам Конституції.

Серед загальнонаукових методів, які використовуються не тільки у правових (зокрема, в науці конституційного права), а й в інших науках, слід назвати системний, структурний, функціональний, порівняльний методи. Ці методи мають велике значення для отримання об'єктивних знань з конкретних питань праворозуміння, державної влади, структури і функцій державних органів тощо.

Системність у дослідженні дає змогу повністю охопити й відстежити розвиток предмета дослідження; його якісні характеристики; всі зміни, що відбуваються на кожному етапі його розвитку. Системний підхід дає можливість аналізувати правові явища і процеси з позицій цілісності і взаємозв'язку основних елементів, їхніх відносин із зовнішнім оточенням, змін і стабілізації, оновлення і збереження [11, с. 239–276.]

Конституційна реформа як політико-правовий процес – від формування передумов до практичної реалізації моделі конституціоналізму має очевидні системні характеристики. Тому для її дослідження необхідний системний аналіз галузі конституційного права, її зв'язок з іншими елементами системи права, а також визначення системоутворювальних ознак і структури конституційних перетворень як правового процесу, наповненого реальним економічним, соціальним і політичним змістом [12].

Системність реформування як необхідна ознака конституційної реформи зумовлена вимогою системності конституційного ладу. Системність конституційного ладу передбачає послідовність, логічність, усебічність і повноту закріплення в Конституції основних інститутів суспільства і держави. Системність конституційної реформи спрямована на подолання суперечності і непослідовності низки положень чинної Конституції України, про які неодноразово зазначали вчені [13, с. 42–43].

Системні характеристики конституційної реформи особливо проявляються під час конституційних перетворень. Зі системно-структурних позицій конституційний процес охоплює низку, кожній з яких властивий свій особливий зміст. Такі стадії передбачають формування уявлень про необхідність проведення конституційної реформи; обґрунтування необхідності, змісту і напрямів конституційної реформи в юридичній і політичній науках; розвиток законотворчих ініціатив і розроблення проектів змін до основного закону, їх обговорення, розгляд, експертні процедури і безпосереднє прийняття змін до конституції.

Функціональний метод дає змогу пізнати властивості і принципові риси власне конституційної реформи, визначити її основні функції. Структурно-функціональний метод дає можливість пізнати зміст та форми функціонування основних інститутів (компонентів) конституційної реформи. Він дає змогу проаналізувати зв'язок функцій і компетенції органів державної влади та визначити роль основних суб'єктів конституційної реформи.

Порівняльно-правовий метод або метод конституційної компаративістики дає можливість визначити загальні тенденції розвитку тих чи інших конституційно-правових явищ на основі порівняльного аналізу їхнього розвитку в різних країнах світу [1, с. 189]. Цей метод дає можливість проаналізувати зміст і форми конституційних перетворень; роль основних державно-правових інститутів та інститутів громадянського суспільства у конституційному процесі; особливості конституційних процедур (законотворчих, законодавчих, референдних) у різних державах; виявити загальні тенденції модернізаційних процесів у різних державах.

Важливим для дослідження конституційної реформи слід вважати телеологічний метод. Телеологія від гр. *telos* (*teleos*) результат, ціль і *logos* – слово, вчення) – філософське вчення, що пояснює розвиток світу за допомогою кінцевих, цільових причин. З погляду методології, телеологія є принципом пояснення, що доповнює традиційну причинність причинами-цільми. Як прийом

пізнання та форма наукового пояснення телеологія передбачає використання категорії-цілі. Ціль є своєрідним проектом дій, що визначає їхній характер і упорядковує самі ці дії. Визначення конкретних цілей конституційної реформи можна вважати планом її реалізації. Не можна применшувати значення і загальних цілей конституційної реформи – її мети, яка корелюється з метою держави, метою конституції як її основного закону, засадничими ідеями конституціоналізму.

Конституційна реформа як складне динамічне явище, що реалізується через взаємодію великої кількості суб'єктів конституційного права, як об'єкт пізнання потребує використання діяльнісного підходу.

В останні десятиліття діяльнісний підхід широко використовується у різних галузях знань про суспільство, даючи можливість виявляти тенденції, загальні закономірності або особливості здійснення певного виду соціальної діяльності, охарактеризувати детермінанти соціального розвитку, поставити першочергові дослідницькі завдання [14, с. 162].

Принцип діяльності передбачає здійснювати пояснення правового явища у нерозривній єдності з діяльністю людини. Правове явище може бути об'єктом впливу, засобом діяльності, метою або результатом, фактором зовнішнього впливу тощо, але у всіх випадках виявляється певна співвіднесеність людини і явища, зумовлена включенням людини у складну систему соціальних взаємозв'язків, побудованих на правових стандартах поведінки [14, с. 165]. Діяльнісний метод варто використовувати для пізнання взаємодії інститутів громадянського суспільства і органів державної влади, взаємодії структурних елементів парламенту, президента і парламенту, парламенту і конституційного суду на різних етапах конституційної реформи, а також для оцінки якості нормативної бази діяльності основних суб'єктів конституційної реформи, визначення їхнього у конституційному процесі.

Висновок. На сучасному етапі розвитку державності в Україні конституційна реформа є вкрай затребувана суспільством. Вона постає як реальне конституційно-правове явище. Враховуючи особливість об'єкта реформування – Конституції України, її цінність та важливість для розвитку суспільства, а також складність і багатоаспектність самого процесу реформування дослідження феномену конституційної реформи потребує застосування комплексної методології та поєднання діалектичного, аксіологічного і діяльнісного підходів.

1. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Юрид. думка, 2006. –Т. 1. – 544 с. 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.lntu.info/book/fb/pesp/2012/12-31/page7.html> 3. Про Стратегію сталого розвитку “Україна-2020” : Указ Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> 4. Про План законодавчого забезпечення реформ в Україні: Постанова Верховної Ради України № 509-VIII від 4.06.2015 р. // Відомості Верховної Ради.- 2015, № 31, ст.297 5. Про Конституційну комісію: Указ Президента України № 119/2015 від 03.03.2015 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/119/2015> 6. Бутько Л. В. Конституционная реформа: теоретико-правовой анализ : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Л. В. Бутько. – СПб., 1998. – 426 с. 7. Конституційне право України : підручник / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х.: Право, 2010. – 416 с. 8. Философский словарь / под ред. А. П. Яреценко. – Ростов н/Д: Феникс, 2004. – 560 с. 9. Панов М. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки // Право України, 2014. – № 1. – С. 50–60. 10. Волошин Ю. О. Конституційна реформа та модернізація в сучасній державі в умовах європейської інтеграції: проблеми теорії і практики : монографія / Ю. О. Волошин, О. М. Пересада. – Одеса : Фенікс, 2013. – 208 с. 11. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – М. : Аванта+, 2000. – 460 с. 12. Киреев В. В. Конституционно-правовая реформа: онтологические и гносеологические аспекты / Электронный ресурс – Режим доступу: www.cyberleninka.ru/.../konstitution...iy-aspektu.pdf 13. Теоретичні проблеми розвитку конституційного законодавства України на сучасному етапі : монографія / [Ю. С. Шемиченко, О. І. Юцик, О. В. Скрипнюк та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемиченка, О. І. Юцика. – К. : Юридична думка, 2014. –

REFERENCES

1. Pohorilko V. F. *Konstytutsiyne pravo Ukrainy. Akademichnyy kurs [Constitutional law of Ukraine. Academic course]* – Kiev : Publ. Yuryd. dumka, 2006. – no. 1. – 544 p.
2. *Elektronnyy resurs. – Rezhym dostupu: <http://lib.lntu.info/book/fb/pesp/2012/12-31/page7.html>*
3. *Pro Stratehiyu staloho rozvytku “Ukrayina-2020” Ukaz Prezydenta Ukrainy, 2015, no. 5 [On the strategy of sustainable development “Ukraine-2020”]* Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
4. *Pro Plan zakonodavchoho zabezpechennya reform v Ukraini: Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy no 509-VIII [Plan on legislative support for reform in Ukraine]* – *Vidomosti Verkhovnoyi Rady, 2015, Vol. 31, p. 297.*
5. *Pro Konstytutsiynu komisiyu: Ukaz Prezydenta Ukrainy 2015 no. 119. [On the Constitutional Commission]* Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/119/2015>
6. But'ko L. V. *Konstytutsyonnaya reforma: teoretyko-pravovoy analiz : dys. dokt. yuryd. nauk : 12.00.02 [Constitutional reform: theoretical and legal analysis]* – SPb., 1998, 426 p.
7. *Konstytutsiyne pravo Ukrainy – red. V. P. Kolisnyka ta Yu. H. Barabasha [Constitutional law of Ukraine]* – Kharkiv, Publ. Pravo, 2010, 416 p.
8. *Fylosofskyy slovar' – Pod red. A. P. Yareshchenko. [Philosophical dictionary]* Rostov n/D, Publ. Feniks, 2004, 560 p.
9. *Panov M. Problemy metodolohiyi formuvannya katehorial'no-ponyatiynoho aparatu yurydychnoyi nauky [Problems of methodology of forming categorial-conceptual apparatus of jurisprudence]. – Pravo Ukrainy, 2014, no. 1, pp. 50–60.*
10. *Voloshyn Yu. O. O. M. Peresada Konstytutsiyna reforma ta modernizatsiya v suchasniy derzhavi v umovakh yevropeys'koyi intehtratsiyi: problemy teorii i praktyky [Constitutional reform and modernization in the modern state in terms of European integration: problems of theory and practice]. – Odesa, Publ. Feniks, 2013, 208 p.*
11. *Kerymov D. A. Metodolohyya prava (predmet, funktsyy, problemy fylosofyy prava) [Methodology Law (object, function, problems of philosophy of law)]. – Moskov, Publ. Avanta+, 2000, 460 p.*
12. *Kyreev V. V. Konstytutsyonno-pravovaya reforma: ontolohycheskye y hnoeolohycheskye aspekt [Constitutional and legal reform: the ontological and epistemological aspects]* Available at: www.cyberleninka.ru/.../konstitusion...iy-aspekty.pdf
13. *Shemshuchenko Yu. S., Yushchik O. I., Skrypnyuk O. V. Teoretychni problemy rozvytku konstytutsiyynoho zakonodavstva Ukrainy na suchasnomu etapi [Theoretical problems of constitutional law at present Ukraine]. – Kiev, Publ. Yurydychna dumka, 2014. – 316 p.*
14. *Husarev S. Diyal'nisnyy pidkhid u strukturi metodolohiyi suchasnoho pravoznavstva [Activity approach in the structure of contemporary methodology of jurisprudence]* – *Pravo Ukrainy, 2011, no 8, pp. 160–166.*